

**NOVA
UNIVERZA**

DIGNITAS

Revija za človekove pravice

Slovenian journal of human rights

ISSN 1408-9653

Titofili za demokratični primanjkljaj
Jože Dežman

Article information:

To cite this document:

Dežman, J. (2018). Titofili za demokratični primanjkljaj, Dignitas, št. 53/54, str. 242-270.

Permanent link to this document:

[https://doi.org/ 10.31601/dgnt/53/54-14](https://doi.org/10.31601/dgnt/53/54-14)

Created on: 07. 12. 2018

To copy this document: publishing@nova-uni.si

For Authors:

Please visit <http://revije.nova-uni.si/> or contact Editors-in-Chief on publishing@nova-uni.si for more information.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© Nova univerza, 2018

**NOVA
UNIVERZA**

FAKULTETA ZA SLOVENSKE
IN MEDNARODNE ŠTUDIJE

**NOVA
UNIVERZA**

EVROPSKA PRAVNA
FAKULTETA

**NOVA
UNIVERZA**

FAKULTETA ZA DRŽAVNE
IN EVROPSKE ŠTUDIJE

Titofili za demokratični primanjkljaj

Jože Dežman

»Marksistični panekonomistični teoretski koncept je ostal klinično živ, četudi zajamčeno ne vodi nikamor. Ali pa vodi nikamor?«¹

»Diskurzna koalicija NOB«

Marko Prešeren je v mednarodnopravni oceni razmerja slovenske države in družbe do zločinov titoizma in tudi aktualnih zadreg do mednarodnopravnih obveznosti Slovenije do nekaznovanih zločincev in nepokopanih mrtvih ocenil, da Slovenijo s svojo pristransko držo (nekaznovanost zločincev, nepokopanost mrtvih) zaznamuje »diskurzna koalicija NOB«: »Pregled razpravljanj po internetu kaže, da sta pravna pripovedna linija in pravna pripovedna linija prevladujoči, da tvorita ansambel, da ju ustvarja skupina akterjev, ki razglasa ti pripovedni liniji in da sta tudi na institucionalnem nivoju uveljavili sebi prilagojeno pravno prakso. Lahko ju združimo oz. poimenujemo *diskurzna koalicija NOB*. Če bi jo poimenovali z diskurzna koalicija PG (partizanskega gibanja – op.p), bi s tem zajeli PG, kar pa glede na to, da – so in to še vedno počno – celotno pripovedništvo okoli NOB konstruirajo in vodijo bolj ali manj vodilni pripadniki KPS, ne bi bilo korektno do vseh pripadnikov PG. Nenazadnje v *Mnenju* predstavljeni zapisniki KPS kažejo, da so množične in serijske pomore in likvidacije sistematično izvajali le od KPS izbrani posamezniki oz. posebne enote PG. Morda je primerno tu *diskurzno koalicijo NOB* soočiti s civilizacijskim okvirom, ki ga je npr. leta 1988 pojasnila Thatcherjeva, takrat ministrska predsednica Velike Britanije: »Od klasičnega in srednjeveškega mišljenja smo prevzeli ... koncept vladavine prava, ki zakoliči civilizirano družbo od barbarstva.«

¹ Igor Grdina izjava na shodu Zbora za republiko (www.vest.si), <http://www.youtube.com/watch?v=HjcWZYdBJK0>.

Ta neuravnotežen in pristranski vpliv »diskurzne koalicije NOB« ima resne posledice za vzpostavljanje polnega zavedanja o obsegu in pomenu človekovih pravic. Prešeren poudari: *»Močnejša je identifikacija oz. poistovetenje s takšnimi zavzemanji in praksami, kot jih je zaznati pri diskurzni koaliciji NOB, manjša je pripravljenost akceptirati norme in vrednote Lizbonske pogodbe iz 2.² in 6. člena.«³*

Politično-interesno sfero, v kateri poteka kulturni boj med »diskurzno koalicijo NOB« in opozicijo proti njej, lahko zaokrožimo s tezo Franceta Bučarja, ki slovenski politični prostor deli na tranzicijske transmisije nekdanje Zveze komunistov in satelitskih družbeno-političnih organizacij in na »ustavne stranke«. Prvim pripisuje nadaljevanje partijske mentalitete, njihova skupna lastnost naj bi bila, da so bili »konzervativna opozicija proti ustavnim strankam.« Slednjim pa Bučar pripiše, da »vse, kar se je pomembnega dogajalo, se je dogajalo na temelju delovanja ustavnih strank.«⁴

Jutro, 28. decembra 2011. Gledam prenos pogreba korejskega totalitarnega voditelja. Poslušam korejske govorce, ki govorijo o velikem vodji, ki se je v odpovedovanju in skromnosti boril za svoje ljudstvo. Obenem pa odprem spletno stran s podatki o kršenju človekovih pravic v Demokratični republiki Koreja (centralizirana komunistična država, enopartijska diktatura Kim Jong Ila in Korejske delavske partije). Kot krizne severnokorejske pojave glede človekovih pravic naštevajo: kult osebnosti, pomanjkanje temeljnih svoboščin (svoboda govora, zbiranja, združevanja, tiska, verovanja, gibanja, omejene so pravice delavcev), pomanjkanje hrane, koncentracijska taborišča za politične internirance (v njih je po nekaterih ocenah umrlo že 400.000 ljudi), begunci ...

Podobne prizore in žalovanjsko stanje smo doživljali v Jugoslaviji ob smrti Josipa Broza Tita (po Titu Tito, zaščita lika in dela tovariša Tita). Opazovalci iz demokratičnega sveta pa bi lahko za Titovo vladavino našteli nič manj kritično bilanco kršenja temeljnih človekovih pravic kot je severnokorejska.

² »Unija temelji na vrednotah spoštovanja človekovega dostojanstva, svobode, demokracije, enakosti, pravne države in spoštovanja človekovih pravic, vključno s pravicami pripadnikov manjšin. Te vrednote so skupne vsem državam članicam v družbi, ki jo označujejo pluralizem, nediskriminacija, strpnost, pravičnost, solidarnost ter enakost žensk in moških.«

³ Marko Prešeren. Mednarodnopravno mnenje in analiza diskurzni koalicij: glede dolžnosti Republike Slovenije do prikritih množičnih morišč in grobišč, glede nerazumljivih zastojev pri tem in glede statusa domobrancev. V Dežman, Jože, urednik: Sočutje in resnica – prispevki k črni knjigi titoizma – Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009-2011, Družina, Ljubljana, 2010, str. 269.

⁴ France Bučar. Čas velikih sprememb, Didakta, Radovljica, 2011, str. 311–313.

Še danes imamo ljudi, ki gojijo kult velikega voditelja. In so slepi za totalitarno in zločinsko zgodovino titoizma. Npr. v Mladini v intervjuju z Jožetom Pirjevcem napovedo titoizem »kot zanimiv in poučen eksperiment v razvoju neke družbe, ki ga je vredno spoznati«. Sam Pirjavec pa poudari: »Tito je v korist Slovencev storil marsikaj. Podprl je – čeprav po nalogu Kominterne – ustanovitev slovenske komunistične organizacije leta 1937, kar je bilo velikega pomena za nadaljnji razvoj naše politične stvarnosti. Odobril je pobudo Osvobodilne fronte, da med vojno razširi svoje delovanje tudi prek rapalske meje na Primorsko (in kasneje na Koroško). Tako je upor proti okupatorju zajel ves slovenski etnični prostor in s tem na mednarodni ravni zastavil vprašanje naših meja. Meja, ki bi jih ne imeli, če ob koncu vojne IV. armada skupaj z IX. Korpusom ne bi osvobodila ozemlja do Soče. V okviru Jugoslavije smo Slovenci razširili svoje obzorje, stopili iz zapečkarske province in se razgledali po svetu, ne samo po Evropi, temveč tudi v Ameriki, Aziji in Afriki. Rešili smo se spon stare patriarhalne družbe in se razvili v moderen, na mednarodni ravni uveljavljen subjekt. Ali bi bilo vse to mogoče brez Tita?«⁵

Pirjevčeve trditve tako v njegovi knjigi Tito in tovariši⁶ kot tudi gornje lahko sprejmejo le titofili, ki ostajajo v svetu tabujev titoizma. Nasproti gornjim nekritičnim pristranostim oz. izstopom iz zgodovine lahko zapišem: »Stalinov favorit Josip Broz Tito je imel v slovenskih stalinistih najzvestejše zaveznike. Ti so z ustanovitvijo Komunistične partije Slovenije začeli svojo uničevalno pot. Izkoristili so razpad Jugoslavije in organizirali partizansko gibanje, katerega cilj je bila stalinistična revolucija in prevzem oblasti. Izzvali so krvavo državljansko vojno. Kot del zmagovite zavezniške koalicije so pridobili del slovenskega etničnega ozemlja in ga združili v ljudski oz. socialistični republiki Sloveniji. Po zmagi so nadaljevali krvavo državljansko in sprožili brezobzirno razredno vojno. Slovenija je bila očiščena nemške in italijanske manjšine, zaradi totalitarnega nasilja in ekonomskega neuspeha titoizma se

⁵ Jože Pirjavec, intervjuvanec, Horvat, Marjan, Peterlin Borut, avtorja intervjuja. Mladina št. 51–52. 23. decembra 2011.

⁶ Zanimivo je nasprotje med dejstvi, s katerimi Pirjavec neusmiljeno razkriva klavrno življenjsko pot komunističnega diktatorja v Titu in tovariših in pobegi v utopične slavospeve na račun Tita, s katerimi skuša Tita predstaviti kot pozitivno zgodovinsko osebnost. Te kontraste sem ironiziral v štirih oddajah pod skupnim imenovalcem Titoistični cirkus v seriji Moja zgodba na Radiu Ognjišče:

Titoistični cirkus I, 7. 9. 2011 (ali smešni par Tito in Jovanka)

Titoistični cirkus II, 14. 9. 2011 (ali Tito in mnogi čudeži svetovne komunistične revolucije)

Titoistični cirkus III, 21. 9. 2011 (ali Tito in črni (h)umor)

Titoistični cirkus IV, 28. 9. 2011 (ali humorni pogum prežene osmešene komuniste)

je zgodila politična in ekonomska emigracija stotisočev Slovencev na Zahod in imigracija prebivalcev jugoslovanskega juga v Slovenijo. Titoizem je Slovenijo s totalitarno ureditvijo, s poskusom uničenja kmetov, zasebnega podjetništva, meščanstva, ver in cerkva Slovenijo za 50 let izključil iz demokratične evropske civilizacije. Totalitarnost in kršenje temeljnih človekovih pravic sta zaznamovala titoizem do njegovega razpada.«

Pirjevčeva (in drugih titofilov) slepa pega je sočutje do trpljenja stotisočev žrtev titoizma v Sloveniji. Njegov besednjak v zvezi s Titom ne pozna pojem genocid, vojni zločini, zločini proti človečnosti, kršenje človekovih pravic itd.

Ta spregled žrtev zahteva tudi spregled zločincev. Tako nastaja položaj, ko se »diskurzna koalicija NOB« izogiba tudi temeljni evropski zavezi, da je potrebno vse totalitarne zločine oz. zločine avtoritarnih režimov oz. najhujše zločine nasploh ocenjevati in soditi z istimi merili.

Npr. Božo Repe pohvali sosednjo R Hrvaško: »Hrvatom je ob mnogo težjih notranjih razmerah uspelo spraviti v Haag svoje vodilne generale, obtožene za vojne zločine. Prej vodilni politik je v zaporu, stranka, ki je za svoje koristi črpala državni denar, ima blokiran račun, praktično je razglašena za zločinsko združbo. V Sloveniji izhajajo dovolj dokumentirane knjige o prodaji orožja, da tisti, ki imajo opraviti z no, nimajo kaj iskati v javnem življenju, če so se s pomočjo lojalnega sodstva izognili sodišču. Izčrpavanje državnih sredstev je dokazano vsaj pri brezplačnikih. Kljub temu je kot normalna sprejeta praksa, da so politiki hkrati v sodnih postopkih in v volilni kampanji. Slovenija je polna moraliziranja, a brez moralnih standardov, kakršne so vzpostavili Hrvati.«⁷

Repetov selektivni ključ (filter »diskurzne koalicije NOB«) omeeni vojne zločine zadnjih balkanskih vojn in politične lopovščine na Hrvaškem. V Sloveniji se obveznosti pregona nezastarljivih zločinov izogne (zmagovalcem se ne sodi), poudari pa trgovino z orožjem in brezplačnike, torej dva primera, ki sta vezana s preganjanjem Janeza Janše (Repe je član Foruma 21 in del Jankovićeve oblasti v Ljubljani).

Repe pa ne omeni, da Hrvatje preganjajo tudi Josipa Boljkovca zaradi zločinov iz leta 1945.⁸ Taka preiskava, kriminalistična akci-

⁷ Božo Repe, Med zrezki pri Figlmüllerju in klobasami na Naschmarktu, Mladina – alternative 2011, 24. novembra 2011.

⁸ Glej npr. <http://www.index.hr/vijesti/clanak/karamarko-ubijanjem-civila-kompromitirali-su-antifasi>

ja Sprava, poteka tudi v Sloveniji. Repe se je do te preiskave že opredelil. Ko je policija pred leti raziskovala možno vpletenost njegovega očeta v zločine pomladi 1945, se je silovito razburil nad kriminalisti, tedaj je celo meni očital, kaj da se gremo in ali imam kaj s to zadevo.

Po odkritju morišča in grobišča v rovu sv. Barbare v Hudi jami 3. marca 2009 se je »diskurzna koalicija NOB« odzvala s posebno propagandno vojno, polno laži, žalitev, polresnice, zamolčevanj, pa tudi umazanih oblastnih operacij.⁹ Najbolj razvpit odziv (ob predsednikovi »drugorazrednosti« in odlikovanju nekdanjega šefa tajne politične policije) je bilo ponovno imenovanje ulice po Josipu Brozu Titu v Ljubljani na obletnico Hitlerjevega rojstnega dne 20. aprila 2009.

To odločitev je 26. septembra 2011 razveljavilo Ustavno sodišče (Odločba št. U-I-109/10-11).

Sam sem v kritiki predstavitve zgodovine 20. stoletja v Slovenskem zgodovinskem atlasu zapisal: »Velika in pomembna je bila odločitev Ustavnega sodišča RS o prepovedi čaščenja totalitarne- ga titoizma. Predvsem, ker nam naroča, da ustavno sodišče samo ne more čudežno ukazati ali ustvariti stanja, v katerem bo človeško dostojanstvo podeljeno zgodovini in prihodnosti.

Človeško dostojanstvo lahko določimo kot ideal, obenem pa ima vsak izmed nas možnost, da pove, kaj je bilo v zgodovini takega, kar je prispevalo k človeškemu dostojanstvu, in kaj je bilo takega, kar ga je uničevalo.

Zato je prav, da bi strokovne elite temeljito premislile, kaj jim je s svojo odločitvijo o protiustavnosti »oblastnega pove- ličevanja komunističnega totalitarnega režima« povedalo. Kako lahko zgodovinarji sledimo temu napotku: 'Ime Tito ne simbolizira zgolj osvoboditve ozemlja današnje države Slovenije izpod fašistične okupacije v drugi svetovni vojni, kot to zatrjuje nasprotna udeleženka, temveč simbolizira tudi povojni totalitarni komunistični režim, ki so ga zaznamovale obsežne in grobe kr- šitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin, zlasti v desetletju neposredno po drugi svetovni vojni.'

sticku-borbu/580888.aspx

⁹ O tem več v: Ferenc, Mitja, Alič, Mehmedalija, Jamnik, Pavel. Huda jama : skrito za enajstimi pregra- dami : poročilo 2, Družina, Ljubljana, 2011.

In še: 'Žrtvam vseh totalitarizmov morajo oblastni organi na vseh ravneh izkazovati, če že ne aktivno sočutje, razumevanje in priznanje za njihovo trpljenje, pa vsaj pasivno spoštovanje z opustitvijo ravnanj, ki so nezdružljiva s temeljnimi ustavnimi vrednotami in za katera je mogoče vnaprej predvidevati in pričakovati, da bodo povzročila novo prizadetost.'

Oblast in podložniki – storilci in žrtve

Odločitev ni pomembna samo za presojo titoizma. Če pogledamo *Slovenski zgodovinski atlas*, vidimo, da etično-pravna presoja razmerja med vladajočimi in vladanimi v nobenem obdobju ni bila deležna posebne pozornosti zgodovinarjev. Zato je ta odločitev zgodovinski temelj nove družbene vzajemnosti, sočutnosti, preusmeritev pogleda k razmerjem med oblastniki in podložniki.

Totalitarna topografija in topografija totalitarnega

Lahko rečemo, da *Atlas* pri obravnavanju dvajsetega stoletja nadaljuje tradicijo mešanja megle, prodaja tabuje in skriva resnico.

Zakaj je potrebno zemljevid svetovnega slovenstva postaviti v leto 1938 in zakaj ne npr. v leto 1975? Ali morda zato, ker bi se potem pokazalo, da politična in ekonomska emigracija prebivalcev Slovenije doseže titoizma takeraz sežnost kot v kriznih desetletjih 19. stoletja? Ne/zavedne namene avtorjev na zanimiv način kažeta dva zemljevida. Po prvem naj bi bila med diktatorskimi režimi leta 1938 tudi Kraljevina Jugoslavija, čeprav se kot diktatura kralja Aleksandra običajno razume čas med letoma 1929 in 1934. Po drugem pa naj bi železna zavesa tekla mimo Jugoslavije. Ob Jugoslaviji je napisana letnica 1948, kot da bi tedaj Jugoslaviji ostala železna zavesa proti vzhodu, proti zahodu pa ne več. To je seveda nezaslišana povtorba, saj je bila vsaj do takrat, ko Jugoslovani niso imeli potnih listov in so morali v smrtni nevarnosti bežati čez utrjeno mejo, železna zavesa na zahodni meji. Ideološka železna zavesa pa je stala do konca titoizma in povzročala tragično zaplankanost očitno tudi nekaterim avtorjem *Atlasa*.

Če bi avtorji sledili evropskim obsodbam totalitarnih režimov, bi totalitarne pojave obravnavali uravnoteženo; tudi titoizem in

stalinizem ob fašizmu in nacionalsocializmu. Oz. po evropski intenci vse represivne in avtoritarne režime.«¹⁰

Tudi zanj velja, da so bili njegovi temelji nasilje, rasistična diskriminacija, razredna, nazorska in druga segregacija, diktatura in kult vodje, ene partije, politična policija, vojska. Ali je te pojave titoizma (stalinizma) s sorodnimi pojavi fašizma in nacionalsocializma tako težko topografsko definirati.«¹¹

Lovro Šturm opozarja, da je Slovencem Leonid Pitamic predstavil človekove pravice v svoji Državi. Pitamic piše o »pomenu temeljnih (človeških in državljanskih) pravic«, o »... ideji, da so pred državo in nad njo neke pravice, ki jih nobena posvetna organizacija ne sme odpraviti. Z ločitvijo vere od prava, in cerkvene od državne organizacije se je šele rodilo naziranje, da ima človek neke pravice neodvisno od države, ali, pravilneje rečeno, da je neka sfera, v katero ne sme državna organizacija po svoji volji posegati, ki je v prvi vrsti vest človeka. Vest je torej svobodna od države; to je načelo svobode vesti. Vsak človek ima to pravico, ki mu je prirojena; zato mu mora biti pripoznana tudi v državni organizaciji.«

Nato se »svobodi vesti pridružujeta tudi osebna svoboda in imovina kot prav tako iz božjega zakona izvirajoči pravici, ki jih pri sklepanju družbene pogodbe pogodbeniki nočejo in tudi ne morejo prenesti na skupnost.«

Kot posamezne temeljne pravice Pitamic navede telesno svobodo, duhovno svobodo, gospodarsko svobodo in načelo enakosti, ki jih tudi razdeli.¹²

Šturm poudarja, da sta bila »v nasprotju s prikazanimi bistvenimi elementi svobodne demokratične družbe na Slovenskem za obdobje po letu 1945, torej po nasilnem prevzemu oblasti po zmagi revolucije, značilna strahovlada in brutalno fizično nasilje.« Opozarja na Jambrekov register nasilij, na katerih je temeljila tistična država:

»1. umoru – medvojne likvidacije, množični pokoli političnih nasprotnikov, povojna »čiščenja terena« razrednih in vojaških sovražnikov, justični umori;

2. ropu oz. legalizirani kolektivni tatvini – medvojne in povojne

¹⁰ Carlos Closa Montero, urednik. Study on how the memory of crimes committed by totalitarian regimes in Europe is dealt with in the Member States, Institute for Public Goods and Policy Centre of Human and Social Sciences CSIC Madrid, Spain, 2010.

¹¹ Jože Dežman, Mešanje megle, skrivanje resnice, Družina – Slovenski čas, 23. oktobra 2011.

¹² Leonid Pitamic, Država. Pravna obzorja 39 (Ljubljana, GV založba, 2009).

konfiskacije, nacionalizacije, agrarne reforme, razlastitve, zaplembe premoženja in na

3. nasilju proti telesu, dostojanstvu in drugim temeljnim pravicam človeka – policijski teror, nezakonite aretacije, prisilno delo v koncentracijskih taboriščih, politični arbitrarni posegi v službena razmerja (promocije, degradacije, odpusti, suspenzi); ter da se je ohranjala na podlagi:

4. strahu, prevare in laži – indoktrinacije, manipulacije javnega mnenja, ideološkega nasilja, potvarjanja zgodovine¹³.

Šturm je naštel tudi izstopajoče oblike kršitve človekovih pravic v titoizmu, posebej glede brezpravja.

Kršene pravice so npr.bile:

pravica do življenja,
pravica živeti brez strahu,
prepoved mučenja,
svoboda verskih skupnosti,
pravica do zasebne lastnine,
človekovo dostojanstvo in varstvo človekove osebnosti,
nedotakljivost stanovanja,
neodvisnost sodstva in pravica do poštenega sojenja,
svoboda gibanja,
svoboda vesti in prepričanja,
svoboda izražanja in svoboda tiska,
svoboda političnega združevanja,
avtonomija univerze,
avtonomija akademije znanosti in umetnosti,
svoboda izobraževanja.¹⁴

Šturm predlaga tudi periodizacijo: »V formalnopravnem pogledu poznamo tri obdobja in sicer obdobje ljudske demokracije 1945–1950, obdobje socialistične demokracije 1950–1963 in obdobje samoupravne socialistične demokracije 1963–1990. V pravnosociološkem pogledu pa sta obstajali dve obdobji, in sicer: 1945–1958 in 1958–1990.« Oz. navede Jambreka, da je sistem izvršil evolucijo od *»množičnega ubijanja do množičnega nadzorovanja«*.

¹³ Peter Jambreka, Sedež svetega moderne nacije, uvodnik. Nova revija 1994, 145–146, str. 1–7.

¹⁴ Lovro Šturm, O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945–1950. V Drago Jančar, urednik. Temna stran meseca – kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990. Nova revija, Ljubljana 1998.

Sistemska represija, državni terorizem zahtevata podrobno preučevanje, saj je »retrospektivni pogled v zgodovino treba jemati kot opozorilo pred kakršnimkoli totalitarizmom. Zgodovina se sicer ne ponavlja, vendar je z njo treba živeti, jo dojeti, sprejeti in se iz nje učiti. Odkrivanje resnice o totalitarnem sistemu je potrebno tudi zato, da se po njegovem zlomu ne znajdemo v svetu brez smisla. Do smisla v posttotalitarnem družbenem redu ni mogoče priti brez samorefleksije, brez kritičnega retrospektivnega pogleda in analize preteklega obdobja. Šele tak pristop omogoča uresničitev svobodne demokratične družbe. Deklarativno ustoličenje ustavne demokracije samo po sebi še ne pomeni njenega uresničenja. Zato morajo biti podane dodatne sociokulturne, strukturnopolitične in etične predpostavke.«

Temeljno izhodišče v razpravi s titofilno logiko potvarjanja zgodovine je tudi razlikovanje med t. i. mitologijo »NOB« in dejansko osvoboditvijo. Šturm poudari: »O osvoboditvi v političnem pomenu lahko govorimo šele z nastopom prve demokratično izvoljene slovenske vlade po svobodnih večstrankarskih volitvah leta 1990 in v državnem pogledu po osamosvojitvi Slovenije po zmagi v osvobodilni vojni leta 1991. Šele takrat so se uresničile ideje narodnoosvobodilnega gibanja iz 80-ih let.«¹⁵

Čeprav je danes v Sloveniji dovolj spoznanj o zgodovini, vsebini in pomenu človekovih pravic, se »diskurzna koalicija NOB« obnaša, kot da te ne obstajajo. Kot primer navedimo obnašanje nekaterih članov Komisije za izvajanje zakona o popravi krivic, ki niti Jožetu Pučniku ne bi priznali statusa političnega zapornika.

Spomin in pozaba, vključevanje in izključevanje

Titoizem kot totalitarna ureditev ni zmožal spoštovanja človekovih pravic. Zaradi kolektivistične ideološke instrumentalizacije ni bil sposoben obsoditi niti najhujšega okupatorskega zločina, protipravne mobilizacije slovenskih mož in fantov v vermaht. Prav tako je omejil pravico do javnega spomina še številnim drugim skupinam. Zato je tudi na partizanski strani zgodbo o posledicah fašističnega in nacionalsocialističnega totalitarnega terorja, zločinov, kršitev človekovih pravic treba še napisati.

Slovenci se še vedno prebijamo iz »rdeče ledene dobe«, ki je v

¹⁵ Lovro Šturm, Kršitve človekovih pravic v novejši slovenski zgodovini, spletna objava.

nas zamrznila sočutja. Zato ni naključen poziv k sočutju s poza-bljenimi, zlasti tabuiziranimi žrtvami.

Franc Pediček, po stroki pedagog, je kot civilist in nato domo-branec doživel tako zajetje na Turjaku kot tudi koncentracijsko ta-borišče na Teharjah. V svoji knjigi dvomi o možnosti pravnega procesa: »Vedno bolj razvidno postaja, da si mlinskega kamna, ki ga je našemu narodu privezala okrog vratu kruta zgodovina med-vojnega časa, s ponujeno spravo ne bomo mogli odvezati in ga potopiti v globino pozabe našega skupnega bivanja in delovanja! Treba je torej najti neko rešitev, ki se nemara nakazuje v racionalizaciji, to je v razkrivanju enih in drugih razlogov oziroma dejstev.

Zakaj? – Nemara zaradi tega, ker zgolj na zaprti ideološki ravni, na kateri smo se doslej zadrževali z obravnavanjem te travme, tega ni mogoče doseči. Nujno potrebna je namreč pri tem tudi in pred-vsem moralna in etična sporazumevalnost o deležu zlopisnega in dobropisnega deleža ene in druge strani.«

Proces je dolgoročen, vendar že zaradi biološkega odmiranja najhujših zamer poteka. Da bi presegli ideološke hladne vojne, že-lezne zaves, pa Pediček poudari, »da nam ne gre za lučenje pra-gmatičnega vojaško-državotvornega vidika iz masive medvojnega dogajanja, temveč izključno za dejstveno pojavno in njegovo mo-ralno-etično, torej duhovno vrednostno razsežnost.«¹⁶

Kompleksne teološke, filozofske, terapevtske mehanizme pravnega procesa, ki definirajo njegovo »moralno-etično, torej duhovno vrednostno razsežnost«, razvija predvsem raziskovalna skupina okrog dr. Janeza Juhanta na Teološki fakulteti.¹⁷ Prav tako ambiciozni so pregledi in pravno-filozofski projekti, ki v slovenski prostor vnašajo sodobne poglede na človekove pravice.¹⁸ Pravno je totalitarne zločine v Sloveniji v času 1941–1945 opredelil Dieter Blumenwitz,¹⁹ zlasti Ustavno sodišče je obsodilo številne brez-pravne akte titoizma, razveljavljenih je bilo več tisoč obsodb na političnih procesih.

Tem standardom pa manjka »dejstveno pojavna« raven. Kon-kretne raziskave posameznih primerov zločinov, brezpravja, krše-

¹⁶ Franc Pediček, *Razklani čas*, Celjska Mohorjeva družba, Celje, 2010.

¹⁷ Npr. Janez Juhant, Vojko Strahovnik, Bojan Žalec, uredniki. *Izvor odpuščanja in sprave: človek ali Bog? Spravni procesi in Slovenci*, Teološka fakulteta in Družina, Ljubljana 2011.

¹⁸ Npr. Rok Svetlič. *Filozofija človekovih pravic*, Založba Annales – knjižnica Annales Majora, Koper 2009. Rok Lampe, *Pravo človekovih pravic*, Uradni list, Ljubljana 2010.

¹⁹ Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946) – mednarodnopravna študija*. Mohorjeva družba Celovec, 2005.

nja človekovih pravic bodo vzpostavila pregled nad posameznimi viktimološkimi skupinami, načini viktimizacije in njihovimi posledicami – tako v vojni kot v miru, tako v monarhiji kot v totalitarizmu in demokraciji. Take raziskave bodo omogočile raziskovalcem različnih strok, da bodo ob dovolj reprezentančnih empiričnih vzorcih preverjali svoje modele. Predvsem pa bomo lahko razumeli, v kako različnih položajih so se lahko znašli posamezniki, kakšne udarce usode so pretrpeli in kako so jih prenesli.

To je pristop k novemu oblikovanju javnega spomina. Johna Rieffa je zaznamovala izkušnja iz Bosne, kjer je zlasti srbski spomin na Kosovo (1389) podpihoval vojno. Zato je kolektivni spomin zasovražil oz. se ga je zbal. Začutil ga je kot orožarno, ki poganja vojno in ogroža mir.

Videl je tudi stahote Ruande, Kosova, Izraela, Palestine, Iraka. Povsod je javni spomin podžigal konflikte. Ker kolektivni spomin pogosto vodi v vojno namesto v mir, v sovraštvo namesto v spravo, v željo po maščevanju namesto trdega dela za odpuščanje, je Rieff napisal knjigo, v kateri se sprašuje o razmerju med spominjanjem in pozabljanjem.

Sprašuje se o razmerju med javnim spominom in zgodovinskimi resnicami, o nevarnih razmerjih med spravo, resnico in pravico – da resnica in pravica nista nujno blagodejna tvorca miru itd.

Današnji svet ogroža nekdanje monopole nacionalnih javnih spominov. Stotine milijonov se seli iz vasi v mesta in desetine milijonov iz države v državo. Izumirajo jeziki in kulture. Pod pritiskom so tako zgodovina kot kolektivni spomin. Rieff domneva, da mirne družbe blagostanja zaradi teh velikih sprememb sicer niso ogrožene ne od spominjanja ne od pozabe, se pa v njih izpostavlja potreba po več sočasnih spominskih perspektivah v javnem spominu. T. i. spominske vojne, vojne za spomin (*memory wars*) so postavile vprašanje, če bogate, miroljubne družbe sploh lahko imajo kakršenkoli zdržen spomin.²⁰

Kriterij ogrožanja miru zaradi konfliktnega potenciala javnega spomina lahko poiščemo prav na primeru zadnjih balkanskih vojn. Gre za to, koliko je javni spomin vključujoč in koliko izključujoč: »Kar je bilo tako težko razumeti, je bilo neskladje med desetletji miroljubnega sožitja pod Titom in nepričakovan izbruh skrajnega nasilja. Spričo strašnih vojnih grozodejstev v bosanski vojni

²⁰ David Rieff, *Against Remeberance*, Melbourne University Press, 2011.

so mnogi sklepali, da je bilo miroljubno sožitje le navidezno in da je nasilje odkrilo starodavna sovraštva, ki jih je potlačila Titova vladavina. Ta razlaga je preveč preprosta. Če je ne sprejmemo, se je treba poglobljeno ukvarjati s spominom in pozabljanjem. Ne da bi vsiljevala tezo, da je starodavno sovraštvo prešlo z generacije na generacijo, skuša Palmbergerjeva dokazati, da so spomini in posebej spominska politika v Bosni in Hercegovini ključni, da bi razumeli procese vključevanja in izključevanja.”²¹

Za Slovenijo lahko trdimo, da se je izognila krvavi vojni leta 1991 tudi zato, ker je slovenska družba v spravnem dialogu v osemdesetih letih dosegla skupno stališče o nesprejemljivosti nasilnega prevzema in vzdrževanja oblasti. Ob spravnih razpravi so bili opravljeni tudi spravni obredi, ki so potrdili to zavezo (ne da bi ocenjevali, koliko so posamezni sodelujoči resno jemali svojo prisotnost).

Vendar pa je bil tedanji spravni okvir preozek za potrebe današnjega sožitja prebivalcev Slovenije. Naj ilustriram potrebo po novem skupnem imenovalcu, novem izhodišču za oblikovanje skupnega sožitnega imenovalca.

Za izhodišče našega preverjanja postavimo dve trditvi:

Trditev A:

Število jugoslovanskih državljanov, ki jih je po koncu druge svetovne vojne pobil titoizem, je verjetno večje od enega odstotka tedanjega prebivalstva: več kot 15.000 Slovencev, več deset (morda tudi več kot 100.000) Hrvatov, več kot 10.000 Srbov in Črnogorcev, več kot 60.000 Nemcev in pripadnikov drugih manjših in še nekaj tisoč drugih (Albanci, Makedonci ...).

Za Slovence lahko sklepamo, da so zmagoviti komunisti dobili v roke ne dosti več kot 15.000 pripadnikov slovenske domobranske vojske. Po zbranih podatkih so jih pobili okoli 13.000 ali več kot 80 odstotkov. Večina od teh žrtev je bila zbranih v koncentracijskih taboriščih Št. Vid nad Ljubljano in Teharje. S temi dejstvi se je slovenski stalinizem v okviru titoizma in totalitarnega terorja

²¹ Monika Palmberger, *Making and Breaking Boundaries: Memory Discourses and Memory Politics in Bosnia and Herzegovina The Western Balkans - A European Challenge. On the Decennial of The Dayton Peace Agreement Zahodni Balkan - Evropski izziv. Ob desetletnici daytonskega mirovnega sporazuma* Edited by / zbrali in uredili: Milan Bufon, Anton Gosar, Safet Nurković, André-Louis, Fakulteta za humanistične študije : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2006.

nasploh zapisal v slovenske in svetovne okvire. Ne poznamo skupine v slovenskih zgodovini, ki bi bila tako iztrebljena kot slovensko domobranstvo in titoistični koncentracijski taborišči Šentvid nad Ljubljano in Teharje pri Celju sta najhujši uničevalni taborišči za Slovence v vseh treh totalitarnih režimih.

Grobovi teh žrtev so bili uničeni, mrtvim in njihovih družinam vzeta pravica do spomina, družine so bile ves čas titoizma diskriminirane in zasramovane. Zakon o vojnih grobiščih je bil sprejet šele leta 2003, popravljen napis na spomenikih 2010, pod Pahorjevo vlado je bilo z oblastne strani storjeno, kar je bilo mogoče, da bi se raziskovanje in urejanje prikritih morišč in grobišč ustavilo.

Trditev B:

Nasproti tem seštevkom dodajmo dejstvo, da se je v Republiki Sloveniji po osamosvojitvi znašlo okoli 200.000 državljanov drugih jugoslovanskih republik. Več kot 171.000 vlog teh za pridobitev slovenskega državljanstva od vloženih 174.000 je bilo pozitivno rešenih. Brez slovenskega državljanstva je ostala skupina, ki šteje okoli 20.000 oseb in jih danes obravnavamo kot izbrisane. Okoli 10.000 od teh so po mnogih zapletih status podelili.

Trditev A govori o bolečem sprejemanju dejstva o največjem množičnem izvensodnem pomoru neoboroženih ljudi po drugi svetovni vojni v Evropi, ki se je v dobršni meri zgodil na slovenskih tleh in o prav tako bolečem preseganju njegovih posledic tako v Sloveniji kot na Hrvaškem, Srbiji, Bosni, Črni gori, Italiji, Avstriji, Nemčiji in na Madžarskem.

Trditev B pa govori o bolečem sprejemanju dejstva o soočanju s kršitvami človekovih pravic zaradi »nelegitimne diskriminacije v legitimnih diskriminacijskih postopkih«, katere posledica je bil »izbris stalnih prebivalcev Republike Slovenije, ki niso pridobili njenega državljanstva«.

Za medvojne in povojne izvensodne poboje, ki so največji in najbolj tabuiziran zločin titoizma, veljajo že zgoraj navedeni razlogi, ki zahtevajo njihovo temeljito etično, filozofsko, teološko, antropološko, zgodovinsko, pravno, psihološko, sociološko raziskavo, civilizacijsko umestitev in obsodbo.

Tudi ob t. i. izbrisanih poudarjajo pomen raziskave in opredeljevanja do posledic državnih politik na usodo posameznikov: »Dolgoročni cilj te študije je prispevati k razkritju in odpravi dis-

kriminacije, kar predvideva tudi vrnitev statusa prizadetim posameznikom/posameznicam in povračilo škode, ki jim je bila povzročena. To študijo je zato treba razumeti kot konstruktivno kritiko, ki opozarja, da ob razpadu države in nastanku nove ali novih držav ne gre samo za velika vprašanja »suverenosti«, »nacije«, »državnosti«, »državljanstva« itd., pač pa (in predvsem) za posameznika, ki lahko v takšnih okoliščinah postane zgolj objekt selekcije za vključitev oziroma izključitev iz nastajajoče politične skupnosti. Pri tem gre tudi za drugačno razumevanje preteklosti v obdobju po osamosvojitvi Slovenije, ki naj omogoči spoznati kršitve človekovih pravic, ki so neposredno povezane z graditvijo nacionalne države.«²²

Človekove pravice so torej lahko preizkusni kamen tudi za preverjanje kolektivnega spomina, za preverjanje točk, na katerih različne interesne skupine sooblikujejo nacionalne samozavesti in istovetnosti oz. določajo svoje vloške v večperspektivnem javnem spominu.

Partizani in konec zgodovine

V kampanji pred izrednimi državnoborskimi volitvami leta 2011 je kot govorec »diskurzne koalicije NOB« v izredno poenostavljenih besedah nastopil Zoran Janković. Glede na podporo sicer vodilnih govorcev »diskurzne koalicije NOB«, predvsem Milana Kučana in Janeza Stanovnika, je nadaljeval brezobzirno revizijo kulturnih obrazcev titoizma. Zaradi odločitve ustavnega sodišča, ki je prepovedalo Titovo ulico v Ljubljani, so zagovarjanje Tita prevzeli govorniki v strokovnih in civilno-družbenih preoblekah (npr. zgodovinarja Pirjevec in Repe, pravnik Čeferin in mnogi drugi »ponižani in razžaljeni« titofili). Glede na neprijetne posledice, ki jih je za predsednika Türka imela njegova »drugorazrednost« ob odkritju morišča in grobišča v rovu sv. Barbare 8. marca 2009, glede na vloženo ovadbo zaradi omalovaževanja zločinov proti človečnosti proti igralcu Ivu Godniču zaradi pošiljanja nasprotnikov titoizma v Hudo jamo in verjetno tudi zaradi začudenja mednarodne javnosti nad propagiranjem stalinističnega spodpihovalca državljanske vojne Franca Rozmana – Staneta na evrskem kovancu se je »diskurzna koalicija NOB« omejila na najbolj defenzivno

²² Jasminka Dedić, *Diskriminacija v postopkih pridobivanja državljanstva v Sloveniji*. Ljubljana, Mirovni inštitut. 2003.

in obenem najbolj zavajajočo verzijo propagandnega nagovora. Totalitarni stalinistični in samoupravni titoizem so skušali prodati kot »socialdemokratski«, dejansko pa je nastopal tako proti obsodbi titoizma, ki jo je izreklo Ustavno sodišče, obenem pa je podpihoval kulturni boj oz. poudarjal »partizana« kot zgodovinskega »nadčloveka«:

Tako je Zoran Jankovič kot temelj zgodovinske istovetnosti Pozitivne Slovenije navajal:

»Zase pravite, da ste levičar. Kakšen? Ker verjamete v partizane, ker se zavzimate za socialno državo?

Med desnico in levico sta samo dve pomembni razliki. Ena je odnos do polpretekle zgodovine, druga pa je odnos do dela. Sam sem prepričan, da mora biti vsako delo spoštovano. Verjamem v rek: Delu čast in oblast.²³

»Zoran Jankovič zase trdi, da je socialdemokrat. Zaradi svojega odnosa do dela in do partizanstva. Je za delitev dobička z delavci in še vedno poje Hej, brigade. ...

Po čem pa ste socialdemokrat?

Sem povedal obe točki: odnos do dela in do partizanstva. Konec.²⁴

»Kateri tradiciji je zavezana vaša stranka?

Socialdemokratski. Smo za dosledno ločitev cerkve od države. Naš odnos do NOB je vezan na zgodovinsko dejstvo, da so bili partizani del zavezniške vojske. Naš moto je: Delu čast in oblast.²⁵

Če je Jankovičevo leporečje kupilo skoraj 30 odstotkov volilcev, ki so prišli na volitve, potem se toliko bolj zavemo, kako pomembno je, da se Slovenija tudi skozi podrobno in vestno raziskavo kršenja človekovih pravic oz. spraševanja o vrednotah, ceni in kvaliteti življenja v posameznih zgodovinskih obdobjih in načinih vladavine spusti na realna tla mukotrpnih prizadevanj za vladavino prava, spoštovanje človekovih pravic.

Saj ravno titoizem je geslo »delu čast in oblast« zavil v utopične fantazije, ki so z drugimi bankroti pripeljale »socialistično samo-

²³ Jure Trampuš, Borut Mekina. Zoran Jankovič, kandidat za premiera. Mladina, št. 43, 2011.

²⁴ Jože Poglajen, Meta Roglič. Delu čast in oblast zame ni parola, to živim. Dnevnik, 12. novembra 2011.

²⁵ Ivan Puc. Recepti za Slovenijo, Reporter, 28. novembra 2011.

upravljanje« v propad. Naj le spomnim na nekaj besedičenja na temo »delu čast in oblast« iz leta 1981: *»Če pravimo, da revolucija traja, morajo biti za to tudi vzroki. Ničesar ni, kar bi bilo v procesu družbenih sprememb prekucniti čez noč, ker besede še niso dejanja. Ne gre samo za odstranitev razrednih nasprotij s formalno ukinitvijo razreda lastnikov, izkoriščevalcev – gre tudi za temeljite spremembe zavesti in utrditev drugačnih, humanih in na pravičnosti temelječih vrednot.«*²⁶

Jankovičevo memorialno shemo tako lahko uvrstimo med totalitarni recidiv, med obupne poskuse titofilov, da bi obdržali javni spomin v polju »varovanja pridobitev NOB«.

Za programe slovenskih političnih strank lahko rečemo, da jih ne odlikuje posebna izvirnost in da zlasti glede vprašanj kulturnega boja ne iščejo novih rešitev oz. še huje: če se jim zdi, da se kulturnobojskih provokacij ne da izkoristiti za trenutne politične profite, se vprašanjem zgodovinske dediščine, javnega spomina, nacionalne samozavesti in istovetnosti raje kar izognejo. Tako proti Jankovičevemu provociranju v kampanji ni bilo ugovorov.

Je pa v programu SDS kot uvodna točka nastopal »Konec zgodovine«: »Slovenija je od preloma konec osemdesetih opravila nekaj zgodovinskih nalog. Vzpostavila je lastno državo, formalno uvedla demokratični politični sistem in socialno tržno gospodarstvo ter se vključila v mednarodne organizacije in evroatlantske povezave. Toda kot ugotavljajo v Viziji 20+20²⁷, razvojnih dilem ne moremo razrešiti, ne da bi res končali zgodovino. »To je velika naloga, ki ostaja pred Slovenijo in pomeni, da formalnosti, ki smo jih v zadnjih dvajsetih letih lahko hitro prepisali na papir, prelijemo tudi v življenje in v naš vrednostni sistem. To pomeni, da se nehamo pragmatično izogibati razreševanju konfliktov med tržnim gospodarstvom in socialno državo, med formalno in dejansko pravno državo, med deklarirano ali živeto družbo znanja. Vprašanja družbene pogodbe, politične ekonomije in ekonomsko-socialnega modela stopajo iz sence zgodovinskih odločitev in postajajo prvorazredna politična (in ne zgolj tehnokratska) vprašanja. Slovenija se je izogibala pogovoru o vrednotah, na katerih temeljijo odločitve in jih potiskala v polje menda preseženih delitev iz sredine prejšnjega stoletja. ... V gospodarstvu velja, da formalne strategije, sistemi

²⁶ Delu čast in oblast. Celjski tednik, 23. aprila 1981.

²⁷ Žiga Turk, Drago Jančar, Rado Pezdir, Matej Avbelj, Mihela Hladin, Andrej Rahten, Miro Germ, Andrej Nabergoj. Vizija 20+20 – Prispevek k razmišljanju o prihodnosti Slovenije, Ljubljana 2010.

in okvir k uspešnosti prispevajo zgolj slabo tretjino. Vse drugo je odvisno od ljudi, njihovih ciljev, vrednot, sodelovanja in zaupanja v sodelavce, okolico, voditelje. Enako velja tudi za države«. Slovenija mora končati zgodovino, da bi se lahko v celoti posvetila prihodnosti. Mora narediti tisto, kar jo bo naredilo za normalno srednjeevropsko državo.«²⁸

Nagovor za »konec zgodovine«, ki naj pomeni predvsem sposobnost družbe, da se sooči tako z bremenami zgodovine in njenimi spodbudami kot negotovostjo prihodnosti in njenimi izzivi, je ostal črka v programu. Ni bil prodajan v kampanji, ni bil uveljavljen kot politično-kulturno načelo odgovornega vstopa v zgodovino proti brutalnemu izrezu iz zgodovine v utopične in lažnive fantazije, ki jih je skozi Jankovića prodajala »diskurzna koalicija NOB«. Ta izstop iz zgodovine je Janković s celo »diskurzno koalicijo NOB« potrdil z odzivom na »trenirkarsko« pismo, objavljeno na spletni strani SDS.²⁹

Domneva, da so volilci s poreklom iz nekdanjih jugoslovanskih republik volili Jankovića, je sprožila nerazsodne odzive v delu medijske in politične elite. Na protestnem shodu je Janković v izjavi za POP TV pripisal politično odgovornost za domnevni »sovražni govor« Janezu Janši in Milanu Zveru ter ocenil zapis na spletni strani SDS: »Ima elemente rasizma, da ne rečem katere hujše besede, mogoče tudi elemente fašizma«. Še bolj se je zagnal njegov podrejeni Roman Jakič: »Tovrstne izjave, zapisane na spletni strani SD, so zelo fašistoidne.«³⁰

Obe izjavi zaokrožuje prve, v katerih se Pozitivna Slovenija definira kot zagovornica revolucionarnega »partizanskega« projekta (brez revolucije in brez osvoboditve, le mitološka gorjača proti »cerkvi« in »desnici«). V temelju fantazem »diskurzivne koalicije NOB« je namreč »protifašizem«. Le s protifašizmom se je stalinizem lahko postavil kot zmagovit totalitarizem. In z dodatkom »protifašizma« je mitološki krog »diskurzne koalicije NOB«, ki nam ga prodaja Pozitivna Slovenija, sklenjen.

Kot so »partizani« intrumentalno izkoriščanje nekega zgodovinskega dogajanja, tako postanejo to tudi »trenirkarji«. Kot da so »trenirkarji« brezoblična masa, politična igračka, ki se jo da preme-

²⁸ 10+100 rešitev za pravičnost, delovna mesta in razvoj – Program SDS za Slovenijo 2011–2015.

²⁹ Tomaž Majer, Jankovića sta dvignila umetno ustvarjen strah in slovenska radodarnost z državljanstvi.

³⁰ Roman Jakič na shodu trenirk 12. decembra 2011, TV Dnevnik.

tavati sem in tja. Pa vendar so »trenirkarji« Hrvatje, Bošnjaki, Srbi, Črnogorci, Albanci, Srbi, Makedonci, Romi ... Ali ni neokusno, da tako različne subjektivitete žališ kot »trenirkarje« in sicer kar tako, da se kot Slovenec našemiš v trenirko?

Tovrstno politično-ideološko zlorabljanje (nezavednih) javno-spominskih slepil nas bo v skladu z uvodno ironizacijo Igorja Grdine zanesljivo pripeljalo nikamor.

Zato omenimo nekaj izhodišč, na katerih bi lahko začeli kapitalno revizijo naših skupnih razmerij do preteklosti v duhu gradnje novih sožitij.

Zmagovita Slovenija

Ko sem pripravljaj svoje dele besedila o Gorenjskem odredu za spletno objavo, sem jasno dojel, kako je bilo partizansko gibanje samo žrtev titoističnih tabujev sistema ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil. Moja prognoza je: »Temeljni spoznavni premik se bo zgodil, ko bomo partizanščino rešili instrumentalne kolektivizacije in tabujev, ko ljudje niso smeli govoriti o svojem doživljanju, o svojih prepričanjih, čustvovanjih, upih, veri, ko v zgodovino niso smeli vstopiti kot enkratna in neponovljiva človeška bitja. ...

Tabuji titoizma padajo in žal partizansko gibanje in njegovi dediči ostajajo njihovi zadnji ujetniki. Pa vendar nam tudi pripoved Gorenjskega odreda nakazuje, da ni treba, da bi bilo tako.

V teh letih po osamosvojitvi Slovenije smo slišali, brali, videli tisoče zgodb žrtev titoizma. Ti so se izpovedali in zapisali v javni spomin s svojimi doživetji in dogodivščinami, s svojimi upanji in strahovi, z udarci usode in močjo preživetja.³¹

Ta usmeritev k žrtvi, k človeku pod bremenom zgodovine je najboljši izhod iz kulturno bojne delitve, ki jo imenujem »našivašizem«: »Delitev na »dobre« in »slabe« žrtve se vztrajno obnavlja. Ko Franci Strle piše (v knjigi, nagrajeni s Kajuhovo nagrado) o napadu domobranca na partizana, je njegova čustvena drža takale: »Nato je belogardist skočil, prijel za cev in partizana mahnil s kopitom po glavi, da je ves zatrepetal in omahnil.« Povsem drugače pa je, ko sta vlogi obrnjeni: »En belogardist ni mogel nikamor, bil je ranjen, nakar ga je Milan Našič ohladil s kopitom po glavi.«

³¹ Jože Dežman,; Ujeti partizani, 2011.

Pojav sem pozneje imenoval »našivašizem«. Gre za obupno prizadevanje, da bi svet ostal razdeljen na »naše«, ki pobirajo zgodovinske rente, in »vaše«, ki jih čaka večno prekletstvo.«

Ali v drugi varianti: »Za slovensko partijsko družbo je bilo na eni strani značilno, da se za komunistične preobračevalce sveta preprosto ni spodobilo, da bi pokazali duševno stisko, za duhovna iskanja oz. noogene stiske pa že po materialistični ideološki shemi ni bilo kaj dosti prostora. To pa seveda ne pomeni, da desetisočev vojakov partizanske armade, civilnih sodelavcev partizanskega gibanja in civilistov, ki so bili prizadeti zaradi okupatorskega in kolaborantskega nasilja, niso pestile duševne stiske in duhovni dvomi.

Na drugi strani pa je partijski sistem stigmatizacije porinil v javno pozabo oz. izrinil v družinsko in osebno intimo mnoge stiske, o katerih ni bilo dovoljeno govoriti.«

Vendar tako polarno vsiljevanje večnega spopada (permanentne revolucije) skrije tisto izhodišče, na katerem lahko gradimo soočenje različnih položajev, pogledov, usod.

Sam sem srečal desetisoče najrazličnejših usod ljudi, ki jih je tako ali drugače stisnilo 20. stoletje. Vendar s temi usodami se ne bi mogli srečevati, če Slovenci ne bi iz 20. stoletja izšli kot zmagovalci. Prav ta temeljna zavest, da je Slovenija zmagovit projekt, ki jo oblikujejo raznorodne in tudi med seboj skrajno nasprotne sile. S tega izhodišča lahko začnemo z zanimanjem opazovati naše prednike v državljanskem spopadu: ene, ki kolaborirajo s Stalinom, druge, ki kolaborirajo z okupatorji, eni in drugi pa največ energije posvetijo bratomornemu spopadu. Stalinisti po zmagi sramotno zabredejo v totalitarizem, protikomunisti se borijo za svobodno in demokratično Slovenijo. Ob njih pa večina prebivalstva išče poti za preživetje.

Vendar seštevek 20. stoletja je za slovensko nacijo zmagovit:

Slovenci smo po razpadu Avstro-Ogrske monarhije leta 1918 začeli uspešen spopad za zemljo z Madžari (dobili Prekmurje 1919), Italijani/Furlani (Rapallo 1920 – Italija dobi tretjino slovenskega etničnega ozemlja, Pariz 1947 – Slovenija dobi Primorsko, London 1954 – Jugoslavija dobi Cono B, Osimo 1974), Avstrijci/Nemci (izgubili avstrijsko Koroško 1920).³² Meja med Slovenijo in Hrvaško, ki jo rešujemo pred mednarodnim sodiščem, je v večini meja med

³² Slovenija 1941: 15 849 km², Slovenija 1954: 20 255 km². Skoraj štiri petine nacionalnega ozemlja nam torej zagotovi Aleksandrova Jugoslavija, Titova pa še petino.

avstrijskim in ogrskim delom monarhije.

Slovenija je bila v boju za zemljo uspešna. Od folklorne etnije, razdeljene na avstrijske vojvodine in Ogrsko, je dobila del ozemlja in banovino v prvi Jugoslaviji, v drugi Jugoslaviji pa večino nacionalnega ozemlja in omejeno republiško suverenost. Najvišji vzpon slovenske nacije pa so bili procesi demokratizacije v 80-ih letih 20. stoletja, vzpostavitev samostojne Republike Slovenije in nekrvav odhod iz jugoslovanske federacije leta 1991.

Slovenija ima edina od članic EU sedemdesetletno izkušnjo s fašizmom, nacionalsocializmom in komunizmom, in sicer tako v vlogi žrtve kot v vlogi storilca. Številni posamezniki so se znašli tako v vlogi žrtve kot v vlogi storilca. Omenili smo že nekaj napotkov, da je za razmejitev med totalitarnim in demokratičnim nujno poznati ceno življenja, raven človekovih pravic v eni in drugi ureditvi.

Moč preživetja

Ko postopoma seštevamo travmatske udarce zgodovine, ki so doleteli ljudi na slovenskem ozemlju v dvajstem stoletju, dobimo strašno stresno piramido.

Moški, mrtvi in invalidi

V obeh svetovnih vojnah je prebivalstvo Slovenije utrpelo več kot 120.000 smrtnih žrtev, od tega več kot 95 odstotkov moških.

In glasovi moških so tisti dominantni glas zgodovine, ki prevpije druge. Moški zmagovalci in moški poraženci. Militarizirani glas, ki ne problematizira sistema splošne in obvezne mobilizacije kot dosežka industrijskega in državnega racionalizma, ki sam po sebi zbujaja največji dvom v svojega kreatorja.

Zaradi take ali drugačne instrumentalizacije moške smrti komaj pridejo do besede vsi, ki jih vojne in revolucije ne ubijejo, ampak telesno in duševno pohabijo. Ti križi so križi, ki spremljajo marsikoga vse življenje. Pa naj si gre za vojaka, ki ostane zveržen zaradi ran ali strašnih vojnih doživetij, ali pa za sirote, vdove, starše padlih, ki jih izguba očeta, brata, sina trajno prizadene. Teh je bilo več, kot je bilo padlih vojakov. Telesno pohabljenih je bilo več deset tisoč oseb, duševno in duhovno mnogo več.

Žalujoči, vdove, sirote

Za moškimi ostane stotisoče žalujočih vdov, sirot, staršev.

Begunci, manjšine

Veliko je bilo trpljenja v begunstvu, izgnanstvu, emigraciji, zaporih in taboriščih. Izgubljenih je bilo stotisoče let šolanja, dela, razdrte družine, pohabljeni odnosi med ljudmi.

Že v prvi svetovni vojni so bili desetisoči civilistov pregnani s svojih domov. V drugi svetovni vojni je sistem zaporov in taborišč postal del vsakdana. V zaporih, izgnanstvu, delovnih in koncentracijskih taboriščih ni bilo nič manj ljudi, kot je bilo moških v uniformah. Vsakdo je bil lahko s posledicami iztrganosti od doma in družine tako ali drugače trajno zaznamovan.

Drugo svetovno vojno je pri nas spremljala še revolucija za državljansko vojno, razcepni tokovi pa so se nadaljevali še po vojni. Slovenija je doživela etnično čiščenje, v katerem smo pregnali in pobili okoli 40.000 pripadnikov nemške in italijanske manjšine, v tujino je odplavilo tudi mnoge rojake.

Razredna in verska vojna

Če smo se Slovenci med vojno kot obsojeni na smrt lomili pod udarci rasističnega okupatorja, niso bili medvojni in povojni udarci komunistične revolucije prav tako uničujoči v svojem razrednem besu. Pod silovitimi udarci revolucije so se lomili predstavniki razredov, ki so bili obsojeni na izumrtje, predvsem plemiči in meščani. Nič manj nasilno ni bilo presnavljanje, ki sta ga doživljala kmetstvo in proletariat.

Moč preživetja

Ta vojno-revolucionarni križ dvajsetega stoletja pa dopolnjujejo še križi vsakdanjosti, ki se povezujejo z velikimi sistemskimi premiki, pa vendar jih večina ljudi doživlja kot svoje osebne ali družinske križe.

Če jim zdaj ob bok postavimo mobilizacijo, invalidnost, pregnanstvo, mučenje, zaplembo premoženja in druge ogroženosti zaradi oblastnega nasilja v izjemnih razmerah, potem vidimo, da

gre tako v vojni kot v miru za nešteta dogajanja, ki imajo trajen travmatski naboj. Zato med vojno in mirom, med revolucijo in demokracijo v vsakdanjosti pravzaprav ni velike razlike. Gre za življenje, ki vsakomur naloži svoj križ. In vsak človek je pred enkratno in veličastno nalogo, da svoj križ vzame nase in ga prenese tako, da mu ostane čimveč zdravja in mirne vesti. Zato je vsaka življenjska zgodba svojevrsten križev pot, ki govori o čudoviti človekovi moči preživetja.

Šele osebne zgodbe prikazujejo vso raznolikost osebnega dogajanja in doživljanja, ki je možna v morda navidezno enotnih velikih ritmičnih družbenih kolektivih.

Leta 2000 je bilo med prebivalci Slovenije okoli 600.000 takih, ki so bili stari več kot 50 let. Med njimi je približno 340.000 žensk in 260.000 moških. To že samo po sebi pove, da so ženske preživetveno uspešnejše. Torej je prihodnostno pametneje, da njih vprašamo za nasvet, kako preživeti, kot pa da bi še naprej poslušali oblastizeljne moške, ki nas učijo predvsem agresije in ubijanja.

Mnogi, lahko rečemo, da kar večina med temi 600.000, so neposredno ali v neposrednih odzivih doživljali temeljne vojne in revolucionarne pretrse. Ko se pogovarjam z ljudmi, danes starimi praviloma več kot 70 let, ki so osebno doživeli velike strese, lahko rečem, da so tisti, ki danes z mirno vestjo uživajo starost, živeli v skladu s starosvetnimi modrostmi človeštva, v duhu desetih božjih zapovedi in skladnih razmerij s sabo, najbližjimi, družbo, naravo. Niso grabili denarja, kariere ali oblasti, poiskali so si dejavnosti, ki bogatijo: delo za sočloveka, umetnost, razvedrilno in krepilno delo oz. prostočasovno početje. Znajo predelati stisko in zamero, se kesati in odpuščati. Povedo in prisluhnejo.

So mojstri preživetja in kot taki veliki modreci in učitelji. Ta njihova življenjska modrost je največji kapital, s katerim nas lahko obogatijo. So naši učitelji priprave na življenje in dobro starost.

Registri kršenih pravic in travmatskih bremen

Omenili smo že Šturmov in Jambrekov register kršitev človekovih pravic. Med zgodovinarji je največ kršitev oz. zločinov titoizma opisanih v zborniku *Temna stran meseca* in knjigah Milka Mikole.

Izredni viri za kvalitativno raziskavo kršitev človekovih pravic v titoizmu so v arhivu Komisije za izvajanje Zakona o popravni krivi.

Arhiv Komisije za izvajanje zakona o popravi krivic (v nadaljnjem besedilu: Komisija) nastaja od leta 1997, ko je Komisija začela z delom. V dosedanem delu je Komisija obravnavala več kot 21.000 vlog z več kot 28.000 vlagatelji. Med njimi je okoli polovica takih, ki jim je bil priznan status svojca žrtve po vojni umorjenih, polovici pa je bil priznan status političnega preganjanca.

Arhiv Komisije je enkratna dokumentacijska zbirka, ki ponuja raziskovalcu pogled v zgodovino na tisti način, ki ga dosedanje raziskave še niso celovito zajele. Gre za pogled na titoizem s stališča njegovih žrtev oz. s stališča etičnega angažmaja gre za osredotočenje na žrtev (victim – centered).

Tematska polja, ki jih pokrivajo vloge, zajemajo najhujše oblike titoističnega nasilja, brezpravja in sistematičnega kršenja človekovih pravic ter rasistične diskriminacije velikega dela prebivalstva Slovenije. Prav tako nam odkrivajo preživetveno moč in raznoliko upornost žrtev titoizma, zlasti diskriminiranih svojcev tabuiziranih žrtev titoizma.

Arhiv Komisije omogoča številne nove vpoglede v sam proces poteka povojnih pomorov: možno je spremljati posamezne skupine (npr. domobranci, umorjeni po vrnitvi s Koroške – umorjeni iz Teharij, umorjeni iz Šentvida, umorjeni v Kočevskem Rogu, umorjeni s Škofjeloškega gradu; domobranci, ki so bili umorjeni, ko so bili zajeti oz. so se predali v Sloveniji; domobranci, umorjeni kot ranjenci, bolniki, invalidi; taboriščniki in zaporniki, umorjeni potem, ko so bili izpuščeni iz zaporov in taborišč; mobiliziranci v nemško vojsko, umorjeni po vrnitvi v Jugoslavijo itd.)

Poleg samih pomorov nam številne vloge odkrivajo tudi usodo vojnih ujetnikov in civilistov, ki so bili zaprti po vrnitvi s Koroške, usodo domobrancev, ki so bili zaprti potem, ko so se predali v Sloveniji, domobrancev, ki so bili zaprti po obsodbi pred sodišči.

Tema, ki posebej izstopa pri vlogah otrok umorjenih in zaprtih žrtev titoizma, je rasistično diskriminiranje in brezobzirno izživetje nad njihovimi družinami, zlasti nad vdovami oz. ženami in sirotami oz. otroci. Sistematični režimski terorizem je zajemal ropanje premoženja (zaplembe nepremičnin in premičnin, ropanje), diskriminatorno obremenjevanje (davki, obvezne oddaje, prisilno delo), odvzemanje pomoči (UNNRA, Dedek Mraz, malice, letovanja), diskriminiranje pri šolanju (preprečeni vpisi, nepodeljevanje štipendij) in zaposlovanju (slabša delovna mesta, karierne ovire). Poleg travmatske stresne motnje številni svojci umorjenih trpijo

tudi zaradi žalovanjske motnje oz. nedokončanega žalovanjskega procesa.

Arhiv Komisije nudi tudi tisoče vpogledov v usodo zapornikov. Od obsojenih na insceniranih procesih in brez spoštovanja minimalnih standardov korektnega sodnega postopka do ljudi, poslanih na prisilno delo z odločbami lokalnih organov ljudske oblasti. Vsebinsko zajemajo vloge tako ljudi, obsojenih zaradi dogajanj med vojno, kot tudi obsojencev na številnih političnih sodnih procesih. Omenimo naj npr. številne primere obsojenih zaradi t. i. Matjaževe vojske, zaradi prehajanja meje, obsojene v Jugoslovanski ljudski armadi itd. V teh spisih so zbrana številna dokazila in pripovedi, ki temeljito spreminjajo sliko, ki jo o tem dogajanju ponujajo dokumenti režima. Spoznamo tako upor ljudem proti režimu (npr. upiranje zadrugam, obvezni oddaji) kot tudi neznosne razmere, tako ekonomske kot politične, ki jih povzroča in oteži revolucijska ihta.

Bogata dokazila so v arhivu Komisije zbrana o migracijah, ki so posledica režimskega nasilja. Gre tako za preganjanje Slovencev med vojno (npr. Zvirče in Hinje) kot tudi po vojni (npr. izseljevanje v Kočevje, izselitev Petišovcev). Pri preganjanju nemške in madžarske manjšine nam vloge pojasnijo dinamiko dogajanja in številne družinske tragedije.

Številne vloge so vložili begunci pred komunizmom. Tako tisti, ki so pobegnili v tujino in se potem vrnil v Slovenijo, kot tudi pripadniki politične emigracije s celega sveta. Med slednjimi so posebej dramatična pričevanja številnih družin, ki jih železna zavesa loči in se šele po desetletju spet združijo, praviloma v tujini. Med begunci so posebno poglavje politični emigranti – nekdanji domobranci, pripadniki Jugoslovanske vojske v domovini, slovenski mobiliziranci v italijansko in nemško vojsko.

Posebno poglavje, ki nadgrajuje gornje trditve, so razmere v ujetniških, koncentracijskih, delovnih in drugih taboriščih, zaporih, poboljševalnicah itd. Omenimo Teharje, Šentvid, Šternthal, taborišča na Kočevskem, številna delovišča (Litostroj, Moste, Šternthal ...), razmere v zaporih širom Slovenije.

Objavljenih je bilo že nekaj pričevanj vlagateljev. Sam sem med drugimi obdeloval zgodbe političnih emigrantov,³³ zgodbe, pove-

³³ Jože Dežman, Monika Kokalj Kočevar., Slovenija – duhovna domovina: zgodbe političnih emigrantov, Mladinska knjiga in Muzej novejša zgodovine Slovenije, Ljubljana 2010.

zane z razredno vojno proti kmetstvu³⁴ in pri obravnavi posledic titoističnega rasizma za svojce oseb, ki jih izvensodno pobije titoizem.³⁵

K tem lahko dodam še izkušnjo detabuizacije usode mobilizirancev v nemško vojsko in usodo otrok, ki so jim očete, matere ali oba starša pobili partizani med vojno.

Vsi ti vzorci nas opozarjajo, kako neizmerno zapleteno in obsežno bo izmeriti obseg in stehtati težo titoističnega terorizma in rasizma. Temeljnemu totalitarnemu sistemskemu okviru, ki je jemal politične človekove pravice, so se pridružili formalni in še bolj neformalni ukrepi zatiranja, diskriminacije, segregacije, ki so vsako žrtev zaznamovali na več načinov, od ubijanja do ropanja, od mučenja do nadziranja, od ustrahovanja do preprečevanja uspešnega življenjskega razvoja. Zato je travma lahko posledica enega ali več izredno nasilnih dogodkov ali pa dolgoročnega ponavljanja serij travm.

V analizi posledic pri sorodnikih izvensodno pobitih sem zapisal:

»V vlogah, ki jih svojci diskriminiranih mrtvih vlagajo na Komisijo za izvajanje zakona o popravi krivic, so pretresljiva pričevanja o razsežnostih tega titoističnega terorističnega in rasističnega izživljanja nad svojci žrtev. Šlo je za številne oblike državno terorističnega ustrahovanja, nadziranja, onemogočanja, ropanja, izkoriščanja, izživljanja ... Oblike so bile pogojene z lokalnimi razmerami, značajem lokalnih oblasti in njihovih funkcionarjev, usoda prizadetih je bila pogosto boljša ali slabša zaradi boljših ali slabših sorodnikov, sosedov ..., toda gledano v celoti lahko rečemo, da je bila delitev na vaše in naše neusmiljeni rasizem, titoistični apartheid, ki je vrezal v slovensko družbo dolgoročne globoke sledi, rane, travme ...

Tako kot v prejšnjem poglavju bomo tudi v tem s pričevanji, citiranimi iz vlog Komisije za izvajanje zakona o popravi krivic, ilustrirali nekaj značilnih oblik državnega nasilja, rasistične diskriminacije, obubožanja ...

Te zgodbe so možna izhodišča za vzpostavljanje obširnega tematskega polja, ki ga je postavil Eiletz: Zakaj je del slovenskega

³⁴ Jože Dežman, Le vkup, le vkup uboga gmajna – preganjanje kmetov in kmečki upor v Sloveniji 1945–1955, Mohorjeva družba Celovec 2011.

³⁵ Jože Dežman, Procesi tranzicijske pravičnosti. V Jože Dežman, urednik. Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008, Družina, Ljubljana 2008.

naroda pod titoizmom podivjal? Vprašanje, ki je delno tudi odgovor na gornji izziv, pa je: Ali se splača za osvojitve oblasti in njeno ohranitev uporabiti ekstremno ideologijo, ki izjemno potratno ubija življenja in talente, ki več energije porabi za uničevanje in nadziranje kot za ustvarjanje in spodbujanje?

Pripovedi žrtev so zrcaljenje zmagovalcev, ki v svoji brezmejni samopašnosti ne uvidijo, da se borijo proti vdovam in sirotam, da se izživljajo nad nemočnimi in da si s tem državnim terorizmom Titovina sama spodkopava temelje. Režim, ki je temeljil na neprestanem dušenju in zalezovanju, na koncu zaduši in oslepi samega sebe.

Nasproti tej nadutosti sovraštva so zatirani ostali atomizirani, nepovezani. Na vsakega je vsaj v nekem trenutku režimska zloba pritisnila z vso silo, nekateri so pod silo in krivico živeli dolga leta dan za dnem. Ob starših, ki v nemi grozi žalujejo za otroki, se pred nami zvrsti neskončna mizerija in obupen boj množice vdov, mnogih s po tremi, štirimi, petimi, šestimi, sedmimi ... otroki, ki v sovražnem okolju s svojimi malimi bijejo dramatične, tragične, herojske boje za preživetje. Marsikatera je strta, obupana, mnogo pa je mater korajž, ki zaslužijo večni spomin in spomenik. In tudi med sirotami so tako zlomljena, odrinjena, zatirana bitja, ki v življenju niso mogla vzleteti, so pa tudi mnogi izjemni uporniki, ki so z zvestobo in odpuščanjem presegli udarce usode, odpustili in vzcveteli v človeški odličnosti, duhovni zrelosti, modrosti.

Pričevalnih nizov (matere – kmetije propadejo – živeti v strahu – ropanje – revščina – otroško delo – ukradeni otroci ali v rejo – brez pomoči – diskriminacija v šoli – onemogočanje šolanja – diskriminacija pri delu ...) ne oblikujemo kot pripovednih celot. So bolj opomniki, smerokazi in mejniki za opis življenja predvsem vdov in sirot, ki jih je mlel maščevalni bes partijskih batin. V slovenski javnosti sta odmevala predvsem nagrajena dokumentarna filma Jožeta Možine *Zamolčani – moč preživetja* (2004) in zgodba o *Otrocih s Petrička Mirana Zupaniča*, najbolj odmevnem in nagrajenem slovenskem filmu v letu 2007 (zato pričevanj otrok s Petrička ne navajamo posebej). Vsak od pripovednih grozdov pa postavlja isto vprašanje: Kakšni zmagovalci so to, silni kreatorji zgodovine, ki največ energije porabijo za morijo neoboroženih ljudi in izživljanje nad nemočnimi sorodniki pomorjenih? Kakšni umišljeni zmagovalci nad zgodovino so to, ki tako sovražijo in tako lažejo? Ali si niso fašisti, nacionalsocialisti in stalinisti sorodni

na svojem begu pred resnico in pravico?

V igri vprašanj in odgovorov, ki jih smo jih začeli ob razmišljanjih Tineta Hribarja, nam vse trpljenje, ki ga sproži titotizem, odgovarja, da pač taki zmagovalci napravijo svojo zmago in se vpišejo med barbare. Ob civilizacijskem bankrotu titoizma pa zmagovalcem in bankroterjem življenje postavlja vedno nova vprašanja: Ali veste, koliko trpljenja ste povzročili soljudem? Ste se komu opravičili? Ali ste povedali svojim otrokom?»

Poglavja pripovedi so bila: Matere, Kmetije propadejo, Živeti v strahu, Ropanje, Revščina, Otroško delo, Ukradeni otroci, ki so bili dani v rejo, Brez pomoči, Diskriminacija v šoli, Onemogočanje šolanja, Diskriminacija pri delu.³⁶

Nadaljevanje raziskave odpira nova in nova področja. In kot sem že omenil, le kapilarno poznavanje bo lahko vzpostavilo nov sistem medčloveške solidarnosti in sočutja, ki bosta prispevali k močnejši zavezi za demokratično sožitje in za večjo občutljivost proti totalitarnim koalicijam.

Vzporedno s tem bomo lahko na novo ovrednotili tudi slovenske protitotalitarne upore: od tistega prvega proti fašizmu do veličastne miroljubne zmage nad titoizmom. Tako kot bodo sledile še nove razglasitve mučencev zaradi komunističnega preganjanja vere, tako bodo sledile tudi počastitve pozabljenih junakov upora proti komunizmu. Vsaj ob raziskavi detabuizacije izvensodnih pobojev nam seštevke vseh sorodniških in solidarnostnih dejanj zvestobe in upora pokaže, da je bila zvestoba močnejša od revolucijske ihte in da je moč nemočnih zlomila teroristični tabu.

Literatura

- Blumenwitz, Dieter. Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946) – mednarodnopravna študija. Mohorjeva družba Celovec, 2005.
- Bučar, France. Čas velikih sprememb, Didakta, Radovljica, 2011.
- Carlos Closa Montero, urednik. Study on how the memory of crimes committed by totalitarian regimes in Europe is dealt with in the Member States, Institute for Public Goods and Policy Centre of Human and Social Sciences CSIC Madrid, Spain, 2010. Poročilo za Slovenijo sta pripravila Jože Dežman in Jernej Letnar Černič. http://ec.europa.eu/justice/doc_centre/rights/studies/docs/memory_of_crimes_en.pdf. Ogled april 2012.

³⁶ Glej npr. Jože Dežman, Otroci! Odrešimo (se) grešnega kozla, Borec, št. 575–576, 1999.

Jože Dežman, Procesi tranzicijske pravičnosti v Sloveniji. V Jože Dežman, , urednik. Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, Družina, Ljubljana 2008.

Jože Dežman, Tabuizacija in detabuizacija. V Jože Dežman, urednik. Resnica in sočutje – prispevki k črni knjigi titoizma. Poročilo 3. Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011, Družina, Ljubljana 2011.

- Delu čast in oblast, Celjski tednik, 23. aprila 1981.
- Dežman, Jože. Otroci! Odrešimo (se) grešnega kozla, Borec, št.575-576, 1999.
- Dežman, Jože. Procesi tranzicijske pravičnosti v Sloveniji. V Dežman, Jože, urednik. Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, Družina, Ljubljana 2008.
- Dežman, Jože. Le vkup, le vkup uboga gmajna – preganjanje kmetov in kmečki upor v Sloveniji 1945–1955, Mohorjeva družba Celovec 2011.
- Dežman, Jože. Tabuizacija in detabuizacija. V Dežman, Jože, urednik. Resnica in sočutje – prispevki k črni knjigi titoizma. Poročilo 3. Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011, Družina, Ljubljana 2011.
- Dežman, Jože, Kokalj, Kočevar, Monika. Slovenija – duhovna domovina: zgodbe političnih emigrantov, Mladinska knjiga in Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana 2010.
- Dežman, Jože. Tabuizacija in detabuizacija 2011.
- Dežman, Jože. Titoistični cirkus I, 7. 9. 2011 (ali smešni par Tito in Jovanka)
http://audio.ognjisce.si/index.php?l=8&p=Moja_zgodba/mz_2011_09_07_titoisticni_cirkus.mp3&m=1.
- Dežman, Jože. Titoistični cirkus II, 14. 9. 2011 (ali Tito in mnogi čudeži svetovne komunistične revolucije)
http://audio.ognjisce.si/index.php?l=8&p=Moja_zgodba/mz_2011_09_14_titoisticni_cirkus_2.mp3&m=1.
- Dežman, Jože. Titoistični cirkus III, 21. 9. 2011 (ali Tito in črni (h)umor)
http://audio.ognjisce.si/index.php?l=8&p=Moja_zgodba/mz_2011_09_21_titoisticni_cirkus_3.mp3&m=1.
- Dežman, Jože. Titoistični cirkus IV, 28. 9. 2011 (ali humorni pogum prežene osmešene komuniste)
http://audio.ognjisce.si/index.php?l=8&p=Moja_zgodba/mz_2011_09_28_titoisticni_cirkus_4.mp3&m=1.
- Dežman, Jože. Mešanje megle, skrivanje resnice. Drižina, Slovenski čas, 23. 10. 2011.
- Dežman, Jože. Ujeti partizani, 2011. <http://memores.si/2011/12/30/ujeti-partizani/>. Ogled april 2012.
- Ferenc, Mitja, Alič, Mehmedalija, Jamnik, Pavel. Huda jama : skrito za enajstimi pregradami : poročilo 2, Družina, Ljubljana, 2011.
- Grdina, Igor, izjava na shodu Zbora za republiko (www.vest.si) -<http://www.youtube.com/watch?v=HjcWZYdBJK0>. Ogled april 2012.
- Jambrek, Peter. Sedež svetega moderne nacije, uvodnik. Nova revija 1994, 145-146, str. 1-7.
- Juhant, Janez, Strahovnik, Vojko, Žalec, Bojan, uredniki. Izvor odpuščenja in sprave: človek ali Bog? Spravni procesi in Slovenci, Teološka fakulteta in Družina, Ljubljana 2011.
- Horvat, Marjan, avtor intervjuja, dr. Jože Pirjevec, intervjuanec. Mladina, 23. decembra 2011. Kompas človekovih pravic.
- Lampe, Rok. Pravo človekovih pravic, Uradni list, Ljubljana 2010.
- Majer, Tomaž. Jankoviča sta dvignila umetno ustvarjen strah in slovenska radodarnost z državljanstvi
<http://www.sds.si/news/10328>.
- Pediček, Franc. Razklani čas, Celjska Mohorjeva družba, Celje, 2010.
- Pirjevec, Jože, intervjuvanec, Horvat, Marjan, Peterlin Borut, avtorja intervjuja. Mladina št. 51-52. 23. decembra 2011.
- Pitamic, Leonid. Država. Pravna obzorja 39 (Ljubljana, GV založba, 2009).
- Prešeren, Marko. Mednarodnopravno mnenje in analiza diskurzni koalicij: glede dolžnosti Republike Slovenije do prikritih množičnih morišč in grobišč, glede nerazumljivih zastojev pri tem in glede statusa doobrancev. V Dežman, Jože, urednik: Sočutje in resnica – prispevki k črni knjigi titoizma – Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011, Družina, Ljubljana, 2011.
- Repe, Božo. Med zrezki pri Figlmüllerju in klobasami na Naschmarktu, Mladina – alternative 2011, 24. novembra 2011.
- Rieff, David. Against Remeberance, Melbourne University Press, 2011.
- Šturm, Lovro. O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945–1950. V Jančar, Drago, urednik. Temna stran meseca – kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990. Nova revija, Ljubljana 1998.
- Šturm, Lovro. Kršitev človekovih pravic v novejši slovenski zgodovini http://www.mp.gov.si/file-admin/mp.gov.si/pageuploads/2005/PDF/poprava_kvivic/Krsitev_clovekovih_pravic_v_novejsi_slovenski_zgodovini.pdf. Ogled april 2012.
- Svetlič, Rok. Filozofija človekovih pravic, Založba Annales – knjižnica Annales Majora, Koper 2009.

Žiga Turk, Drago Jančar, Rado Pezdir, Matej Avbelj, Mihela Hladin, Andrej Rahten, Miro Germ, Andrej Nabergoj. Vizija 20+20 – Prispevek k razmišljanju o prihodnosti Slovenije, Ljubljana 2010. [http://www.up-rs.si/up-rs/uprs.nsf/2e6ae8028478a6b8c125773700386f53/9ecbd5d4d1c537adc12578b000316212/\\$FILE/Vizija%2020+20](http://www.up-rs.si/up-rs/uprs.nsf/2e6ae8028478a6b8c125773700386f53/9ecbd5d4d1c537adc12578b000316212/$FILE/Vizija%2020+20). Ogled april 2012.

Ustavno sodišče, opravilna št.: U-I-109/10, akt: Odlok o določitvi in spremembi imen in potekov cest in ulic na območju Mestne občine Ljubljana (Uradni list RS, št. 44/09), 2. čl.